

Турдалиев К. К.

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН АГАРТУУЧУ ОКУМУШТУУСУ – САТЫБАЛДЫ НААМАТОВ

Турдалиев К.К.

САТЫБАЛДЫ НААМАТОВ - ПРОСВЕТИТЕЛЬ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА

Нарын мамлекеттик университети бүгүнкү күндө кыргыз элинин эң алгачкылардак болгон залкар агартуучу-окумуштуусу, илимдин бир нече тармагы боюнча көч башчыларынын бири жана кыргыз тилин окутуу боюнча эң биринчи методист, акын-жазуучу, сынчы жана котормочу, илимпоз-педагог Сатыбалды Нааматовдун аты берилип, Сатыбалды Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университети болуп аталып калды.

Сатыбалды Нааматов 1905-жылы Ат-Башы районунун Казыбек айылына караштуу Жаңы-Күч кыштагында кадыр барктуу, элге белгилүү адамдын үй-бүлөөсүндө төрөлгөн. Атасы Наамат сабаттуу жана эл менен сүйлөшө билген жөндөмдүү так жүргөн адам болгондуктан, эл аны бий кылып шайлашкан. Бала кезинен эле зээндүү, дээринде бар, жөндөмдүү болгондуктан, атасы Сатыбалдыга араб тамгасын үйрөтүп, айылдагы молдолордун сабагына катыштырып, мусулманча сабаттуулугун жоюп, келечекте татыктуу адам болушуна кам кергөн. Ошол кездеги «Тилмеч», «Бисер-писарларды» даярдоо үчүн ачылган орус-кыргыз тузем мектебинен окуп, сабаттуулугун жогорулатып, орус тилин эң жакшы деңгээлде өздөштүрөт.

Кыргыз элине белгилүү фольклор изилдөөчү, манасчы жана агартуу майданына чоң салым кошкон Ыбырайым Абдрахманов Сатыбалдынын илим алууга жөндөмдүүлүгүн байкап, Алма-Ата шаарындагы окуу жайдан окуп билим алышка үгүтөп, 1926-27-жылдары өзү ээрчитип барып, окууга өткөрүп келет. 1928-жылы Алма-Ата шаарындагы казак-кыргыз агартуу институтунун «Методолог-педагог» адистигин ийгиликтүү бүтүргөн.

Сатыбалды Нааматов окууну бүтүрүп келип ишке киришкен мезгилде эл агартуу абалы жана кыргыз элинин сабаттуулук деңгээли өтө төмөн болгон. Эл комиссары Касым Тыныстанов 1928-жыл май айынаи баштап чыга баштаган «Жаңы маданият жолунда» – деген журналына жазган баш макаласында – «Маданият маселелерине кирнше баштаганда тагыр куру кол экендигибизди көрдүк, элдин баары кат тааныбайт, кеңеш мектебинде жетекчи боло турган кыргызда бир да мугалим жок, мугалим түгүл кыргыз тилине арналгаи жазуусу да жок. Мектепке арналган китеп сыяктуу шаймандардан такыр жок. Айыл ичинде мектеп кура турган (мектеп катары пайдалана турган) үйдөн бири да жок. Кыскасын айтканда, эскиден энчи болуп жалгыз гана наадандык-100% сабатсыздык калыптыр. Ошондуктан кыргыз эмгекчилери маданият ишин алиппе жасоодон тартып баштады» (баш макала «Он бир жыл» аталган журнал №1,3-6). К.Тыныстанов белгилегендей, ошол мезгилде республикадагы баардык мектептерге кыргыз тилинин окуу программаларын жана чоңдор, балдар

үчүн алиппени түзүү, сабакты өз деңгээлинде өтүү үчүн мугалимдерге методикалык куралдарды жазуу, кыска мөөнөттү талап кылган кечиктирилгис иштерден болуп, агартуу системасы, кыргыз улутундагы билимдүү-илимдүү кадрларга өтө муктаж болгон. Сатыбалды Нааматов кыргыз эли мына ушундай мезгилдин жана коомдун курч сыноосуна туш келип, турган учурда жаш адис катары ишин баштап, өзүн илимпоз-педагог экендигин көрсөтө алды. Эл агартуу комиссариатында, Кыргыз мамбасда иштеи турган учурда заманыбыздын көрүнүктүү окумуштуулары: К.Тыныстанов, Х.Карасаев, Б.Данияров, Т.Жолдошов, Е.Д.Поливанов, Т.Актанов жана башка агартуучулар менен тыгыз байланышта болуп иштешкен.

1928-жылга чейин Кыргыздар араб алфавитинин негизинде түзүлгөн, кыргыз тилине ылайыкталган тамгаларды дагы колдонуп келишкен. 1928-жылдан баштап замандын агымына жана коомдун өзгөрүшүнө карата кыргыз тамгасы, латын алфавитинин негизинде түзүлүп, кабыл алынган болчу. Жаңы тамганы үйрөнүү, ага көнүү жана аны колдонуп жазуу, ошол кездегилер үчүн жаңы кадам шилтегендей эле.

Сатыбалды Нааматов өзгөрүүлөрдү, өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен кыска убакыттын ичинде 1929-жылы чоңдор үчүн «Сабатсыздык жоюлсун», аялдар үчүн «Тунгуч» деп аталган алиппелерди жазып (Шабданов Ажыйман менен бирдикте. Манап Шабдандын небереси), басмадан чыгарат. 1930-жылы сабатсыздыкты жоюу боюнча жасалыш жаткан адамдардын аракеттерин эске алып, «Чала сабаттуулар үчүн» окуу куралын жана башка окуу китептерин жазып, агартуу ишине чоң салым кошкон. Ошол мезгилдин мыкты агартуучу-окумуштуулары: Э.Арабаев, Х.Карасаев, жана башкалар дагы белсенип киришип, сабаттуулукту жоюу боюнча чоңдор үчүн алиппени жазышкан Наркомпрос тарабынан түзүлгөн комиссия, Сатыбалды Нааматов жазган окуу куралдары илимий-методикалык жагынан да, мазмуну жана сапаты жагынан да, учурдун талабына жооп бергендиги боюнча айрымалангандыгын жана артыкчылыка ээ экендигин аныкташып, 1930-жылдан баштап Сатыбалдынын китептерин агартуу иштерине колдонуучу негизги окуу куралы катары чыгарууну суууштаган. «Сабатсыздык жоюлсун» алиппеси, 1932-жылы «Сабаттуу колхозчу» - деп аталып, саны 100 миң нускага чейин жарык көрүп, 1935-жылы жетинчи жолу басмадан чыккан, Ал жазган чоңдор жана балдар үчүн алиппе китептерине А. Токомбаев, Э. Арабаев редактор болуп, К. Тыныстанов өзү рецензия жазган.

1930-жылдары жалпы калкты сабаттуулукка үндөө жана сабатсыздыкты жоюу иштери күчөп тур-

ган мезгилде, билимдүү мугалимдер жетишсиз болуп, өзгөчө айылдык мектептерде чала сабат жана окутуунун ыкмаларын билбеген мугалимдер окутушкан. Агартуу ишинин ушундай методикалык жактан кемчил жагын көрө билген Сатыбалды кыргыз окумуштууларынын ичинен биринчи болуп, 1930-жылы «Эне тилинин методикасы» (айыл мугалимдери жана педтехникумдар үчүн), 1933-жылы мектеп жашындагы балдарды жазууга, окууга көнүктүрүү жана сөз байлыгын өстүрүүгө багыттаган «Балдар алиппесин окууу методу», 1934-жылы «Анык политехникелешкен мектеп үчүн күрөшүү» - деген оригиналдуу илимий эмгекти жазышы, Сатыбалды Нааматовдун таланттуу окумуштуу экендигин, бүгүнкү күнкү урпактарга тарых өзү далилдүү көрсөтүп турат.

Бизге жеткен маалыматтарга таянсак, ошол кездеги алиппени үйрөнүү ийримдеринен тартып, баардык мектептер үчүн: сабатсыздыкты жоюу мектеби, кесип мектептери, биринчи жана экинчи баскычтагы мектептер, педагогикалык техникум жана башка техникумдар, кала берсе кыргыз тилин үйрөкүүчү курстар үчүн, кыргыз тилинин алгачкы окуу пландарын жана программаларын түзүп чыгышы Сатыбалды Нааматовдун көп кырдуу юшпоз-педагог экенин жана чоң илимий жетийшкендикке ээ болгондугун көрсөтүп турат. 1929-жылдан 1935-жылга чейин 40 тан ашык илимий, окуу - методикалык жана адабий китептери басмадан 950240 нуска өлчөмүндө чыгарылып, Наркомпростун чечими менен агартуу системасына пайдаланууга сунушталган. Окумуштуулук жана илимпоз-педагогдук иши менен бирге орус элинин классиктери М.Горький, А.Фадеевдин бир нече чыгармаларын кыргыз тилине которуп, кыргыз адабиятынын казынасын байыткан.

Сатыбалды Нааматов жеке гана агартуу иши мекен чектелип калбастан акын, жазуучулук чеберчилик менен дагы эмгектенип, «Түштүктөгү жер төңкөрүшү» поэмасын, «Барса келбес сапар» повестин, балдарга арнап «Жөжөлөр», «Тынымкан» аңгемелерин жана «Аял» - деген ырлар түрмөгүн жазып, жаңыдан башталып келе жаткан Кыргыз совет адабиятынын түптөлүшүнө өз салымын кошкон.

Кыргыз элин чын жүрөктөн сүйгөн, эл үчүн тынбай ингеп эмгегин арнаган, ак ниет таланттуу, көп кырдуу илимпоз-педагог Сатыбалды Нааматовду 1935-жылы Эл агартуу комиссариатындагы кызматынан, 1937-жылы Педагогикалык институттагы окутуучулук кызматынан күчкө салган жалган жалаа менен эч себепсиз бошотулат. Эл агартуу комиссариатынын № 152 буйругу: «Приказываю директору Пединститута тов. Тынаеву снять с работы С.Нааматова, как националиста, протаскивающего Тыныстановскую националистическую концепцию в методических языковых вопросах (КР.МБА 1725.1.3-бет)».

1938-жылы 10-февралда Кыргыз АССР НКВДсынын тройкасы (үч кишиден турган трибунал) атууга өкүм чыгарып, 1938-жылы 14-февралда Фрунзе шаарында атылган. Бүгүнкү күндө «Ата бейит» мемориалдык музейинде кээ бир документтери, сүрөттөрү сакталып турат.

Сатыбаады Нааматов, өзү менен үзөңгүлөш иштешкен замандаш окумуштуу-агартуучулар: К.Тыныстанов, Э.Арабаев, Х.Карасаев жана башкалардан айрымаланып, басмадан чыгарып элге тартуулаган илимий эмгектеринин, китептеринин саны жана колдонулушу боюнча биринчи орунда болгон. Бүгүнкү күндө 28 аталыштагы ар түрдүү китептери Улуттук китепканада сакталып турат. Окумуштуунун өмүрү жана илимпоздук ишмердүүлүгү жөнүндө маалыматтар 19 макалада, 14 китептин материалда-рында көрсөтүлгөн. Көрүнүктүү тарыхчы академик Б.Жамгырчиев, кыргыз элине белгилүү агартуучу-окумуштуулар: Зыяш Бектенов, Тазабек Саманчин, Ташым Бажиев жана белгилүү акындар: Алыкул Осмонов, Абдрасул Токтомушев илимпоз-педагог Сатыбалды Нааматовдон окушуп, билим алышкан.

Кыргыз эли эгемендүүлүккө ээ болгонго чейин, 1930-жылдарда ак жеринен «эл душмандары» - деген жалган күнөө менен айыпталып, ошол кездеги саясий системанын курмандыгы болушкан ак ниет, таза жүрөк окумуштуулардын, мыкты педагогдордун, илимпоздордун жана маданият тармагындагы ишмерлердин эл үчүн сиңирген эмгектерин урпактарга ачык айта албай, дале болсо саясаттан сүрдүгүп келишкен. Бүгүнкү күндө эгемендүүлүктүн шарапаты менен көзү өтүп кеткен ошол Улуу инсандарыбыздын аты аталып, эмгеги эскерилип, эмгегине жараша даңкталып илим-билим, маданият очокторуна ошол урматтуу аталарыбыздын эл тарабынан «аты» берилип жатышы, «ак ийилип, сынбагандыгын» жана элибиздин «чындыкты» туу туткандыгын көрсөтөт.

Өз убагында аты аталып, эмгеги эскерилбегенине жана тарыхка кеч киргендигине байланыштуу Сатыбалды Нааматов жөнүндө бүгүнкү күндүн билимдүү адамдары жана жаштары азыраак, же таптакыр эле билбеши мүмкүн. Ошондуктан, өз убагындагы замандаштарынын эскерүүлөрүнө жана окумуштуулардын изилдөөлөрүнө жана баа берүүлөрүнө көңүл бурсак, бул улуу инсандын Кыргыз элине сиңирген эмгеги канчалык даражада экенин байкоого болот.

Дөгдур уулу Мукабеттин «Акын-жазуучуларыбыз жана көркөм адабиятыбыз» - деген макаласында (Чабуул №2, 1931, 12-бет): «Касым, Сыдыктар менен катар бир топ акын жазуучуларыбыз чыга башташты. Алардын аттарын атай турган болсок: Аалы Токомбай уулу, Мукай Элебай уулу, Молдогазы Токтобай уулу, Касым Баялы уулу, Сатыбалды Наамат уулу, Кубанычбек Малик уулу, Бөрү Кененсары уулу, Масыралы Кырбаш уулу, Саткын Сасыкбай уулу, Жоомарт Бөкөнбай уулу, Жусуп Турусбек уулу дагы башка бир топтору» - деп кубанычтуу түрдө чоң жетишкедик катары белгилеген.

С. Нааматов, көптөгөн акын жазуучуларыбыз таалим алган жана кыргыз совет адабиятынын түптөлүшүнө түрткү берген «Кызыл учкун» адабий ийриминин таасирдүү мүчөсү болгондугун, Аалы Токомбаев «Кызыл Учкундун» төрөлүшү деген макаласында (Ленинчил жаш 17.10.57) адилет эскерген. Ошол адабий ийримге катышып жүргөн окумуштуу манас изилдөөчү Зыяш Бектенов, Сатыбалды Нааматовду насаатчы катары катышып жүргөнүн

айткан (Кырг.советэнциклопедиясы Т.3.1978.547-548 бет). Таланттуу жазуучу болгондугун белгилөө менен бирге окумуштуулук ишмердүүлүгүн төмөндөгүдөй: «Кыргыз тилинин методикасы» - деген китеби илимге негизделген маңыздуу мыкты эмгек. Китепте кыргыз тилинин грамматикасын кандай окутуунун илимий ыкмасы жакшы көрсөтүлгөн. Бул китептин мааниси, логикасы бүгүнкү күндө дагы өз күчүндө» - деп илимий жактан жогору баалап, өзүнүн баасын берген.

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер Академиясынын корреспондент мүчөсү Сартбаев Калкабай Калыкович өзүнүн жазган макалаларынын биринде мындай деп баса белгилейт: «Эне тилин окутуу методикасынын негизин түзүп, аны өз алдынча илимдин тармагына айландырууга чоң салым кошкон окумуштуу. Эне тилин окутуу методикасын өзүнчө предмет катары окуу планына 1930-жылдын ортосунда 30 саат өлчөмүндө киргизип, 1934-жылдан баштап лекцияны Сатыбалды Нааматов өзү окуган» (Теңир Тоо №7 23-июнь 2001-ж.).

Кыргыз совет адабиятынын тарыхын изилдөөчү, филология илимдеринин доктору, профессор Салижан Жигитов өзүнүн изилдөөсүнүн негизинде: ...«Кыргыз совет адабиятына негиз салгандардын ичинде С.Карачев, К.Тыныстанов экөөнөн башкалары бар. Алардын көрүнүктүүлөрү деп, Бөрү Кененсарин, Сатыбалды Нааматов, Шарип Көкөновду атасак болот» - деп белгилеген (С К 25.09.1989) жана Сатыбалды Нааматовду кыргыз адабиятынын баштоочуларынын бири катары Кыргыз адабиятынын тарыхына киргизген (Кыргыз совет адабиятынын тарыхы Т.1 «Илим» 1978 63.79 бет).

Кыргыз окумуштууларынын арасынан профессор А.Осмонкулов биринчилерден болуп, 1983-жылы чыккан «Эне тилин окутуу тарыхынан» - деген монографиясында алгачкы агартуучу-окумуштуунун бири болгон бул инсан жөнүндө маалымат берип, Кыргызстанды тарыхында «Кыргыз тилин окутуунун ыкмасы» боюнча эмгек жазган эң биринчи окумуштуу деп көрсөткөн. Ушул эле окумуштуу газетага жазган макаласында: «С.Нааматов убагында көп шптерди аткарып, «Алиппеден» баштап ондогон окуу китептерди жазуу менен жогорку окуу жайларына кыргыз тилинин усулдугунан дарс окуп, көп сабактардын план-конспектилерин түзүп, кыргыз тилин окутуу усулдугуна негиз салган» - деп баса белгилейт (М Г 01.02.1991).

Окумуштуулар Киреше Иманалиев менен Абдылда Мусаев «Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын» I-томунун жарык көрүшүнө арналып жазылган «Жаңы бийиктиктен» аттуу макалада (КМ.23.02.1989) башкалар сыяктуу Сатыбалды Нааматов да кыргыз поэзиясынын пайда болушуна жана көркөмдүк деңгээлде өнүгүшүнө өз салымын кошкондугун аныкташкан.

Педагогика илимдеринин доктору Н.Ишекеев «Антология педагогической мысли в Кыргызской ССР» (редактору М.Б.Базаркулов «Педагогика» М.1988) аттуу китепке жазган реценциясында «Мен Э.Арабаев, К.Тыныстанов, С.Нааматов жана башка ысымдарсыз Республикадагы илимий педагогикалык ойлордун пай дубалын элестете албайм» - деп (КМ 20-июль 1989), бул инсандын көп кырдуу таланттуу

окумуштуу экендигин жана педагогика илимине кошкон салымын жогору баалап, илимпоз-педагог экендигин баса белгилеген.

Химкя илимдеринин доктору, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты академик Үсөн Асанов Кыргызстандагы илимдин доктору жана айрым бир унутта калган окумуштуулар боюнча маалымат көрсөткөн «Кто есть кто в киргизской науке» - деген китебинде (Б.1997, с 41) Сатыбалды Нааматовду алгачкы Кыргыздын агартуучу-окумуштууларынын бири катары тарыхта ээлеген өз орду бар, эмгеги сиңген инсан экендигин маалымдап, биринчилерден болуп кыргыз тилин окутуу методикасы боюнча эмгек жазып, мектептерде политехникалык билим берүү маселесин эң биринчи койгон илимпоз-педагог экендигин баса белгилеген. Ошол кездеи көрүнүктүү окумуштуулар К.Тыныстанов, Е.Д.Полдванов, Т.Актанов жана башкалар менен чогуу иштешип, достук мамиледе болуп, 40 тан ашык илимий жана илимий-методикалык эмгектерди жазып, орус классиктери М.Горькийдин, А.Фадеевдин чыгармаларын кыргыз тилине которгон.

Тарыхчы-илимпоз окумуштуулар Б.Урустанбеков, Т.Чороев Сатыбалды Нааматовдун өмүр жолуна жана ишмердигине илимий баа беришип, Кыргыз элинин бирден-бир көрүнүктүү агартуучу - окумуштуусу, эне тили боюнча тилчи- илимпоз педагог, акын жана жазуучу катары «Кыргыз тарыхына» киргизип, анын чыгармаларын хронологиялык тартишсе келтиришти (Б.У. Урустанбеков, Т.К.Чороев. Кыргыз тарыхы. Кыскача энциклопедиялык сөздүк. Мектеп окуучулары үчүн КСЭФ.1990, 1276).

Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаев 2001-жылдын 10-сентябрында Касым Тыныстановдун 100 жылдыгына арналган илимий конференцияда сүйлөгөн сөзүндө: «Жакында академик А. Какеев мага бир өзгөчө документти алып келип көрсөттү. Ал Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институттун директорунун буйруктарынын жыйнагы экен. Китеп 1934-жылдын 9-сентябрында башталып, 10-декабрында бүтүптүр. Анда институттун адабият кафедрасынын кызматкерлери профессорлор Тыныстанов Касым, Поливанов Евгений Дмитриевич, доцент Жолдошев Токчоро, мугалимдер Данияров Базаркул, Нааматов Сатыбалды сыяктуу бизге өзгөчө тааныш ысымдар жөнүндөгү буйруктар жазылыптыр. Кайран гана залкарлар бардыгы ак жерден репрессияга дуушар болуп хнейит кетишкен экен,» - деп өтө кейиштүү эскерген (К.Т. 14-17-сентябрь, 2001-жыл),

Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер, акын, журналист Ысмайыл Кадыров, журналистик изилдөөнүн негизинде Сатыбалды Нааматовдун өмүр жолун жана илимге, адабиятка, маданиятка сиңирген эмгегин баяндаган, анын алгачкы илимпоздордон экенин даңазалаган бир нече макалаларын: «Үмүт эженин үмүтү» (Ленинчил жаш 08.03.1988), «Белгилүү окумуштуу болмок» (Мугалимдер газетасы 03.11.1989), «Эмгеги элге жеткирер кез келди» (Кыргыз Туусу 18.01.1992), «Кырчынында кыйылган өмүр» (Заман Кыргызстан 04.04.1997) газета беттерине жарыялап, эл журтубуз-

га, урпактарга тааныштырып, залкар окумуштуунун ысымын белгилүү илим-билим очогуна берүү жөнүндө өз оюн айткан.

Залкар инсак жана агартуучу-окумуштуу Сатыбалды Нааматов жаштыгына карабай канчалык даражада Кыргыз элине кызмат өтөгөнүн, илимге кошкон салымын, эл жерине болгон ак ниеттүүлүгүн, жогоруда аты аталган „көрүнүктүү жана окумуштуу инсандарыбыз таамай так калыстыгы менен кагаз бетине эскерип кеткендиги бирчетинен кубандырса, экикчи четинен караганда ошол кездеги саясаттын айынан жекеэле Сатыбалды Нааматов эмес, канчалаган көрүнүктүү мамлекеттик ишмерлерибиз, илим-билим маданият тармагындагы атактуу адамдарыбыз жалган жерден айыпталып, курман болгондугу - Кыргыз мамлекети үчүн канчалык деңгээлде оорду толгузжоготуу болгондугун эскертип, жүрөгүндү оорутуп турат.

Теңир-Тоонун борбор шаарындагы билим-илимдин очогу болгон Нарынмамлекеттик университетине окумуштуу-агартуучу Сатыбалды Нааматовдун атынын берилиши жана репрессиянын курмандыгы болгон Касым Тыныстанов, Эшенаалы Арабаев,

Базаркул Данияров, Токчоро Жолдошев, Поливанов Евгений Дмитриевич, Солтоноев Белек Солтонкелди уулу, Абдыкерим Сыдык уулу, Шабданов Ажыйман сыяктуу залкар инсандардын өмүр жолу, эл үчүн жасаган эмгектери, Кыргыз илимине кошкон салымдары, жашоо турмушундагы өткүрлүктөрү, мамлекетибизге болгон камкордуктары жана башка баалуу жактары - бүгүшсү күндүн урпактарын көптөгөн нарктуу, адилеттүү адамдык асыл сапаттарга, өзгөчө илимге ээ болууга умтултат жана университеттин профессордук-окутуучулук курамын өлкө үчүн керектүү кадрларды даярдоого, сапаттуу билим берүүгө жана чындыкты Туу тутуп кармоого шыктандырат.

Адабияттар:

1. Омурзаков А. Унутулгус инсан. «Кут билим» 28.10.2005.
2. Кадыров Ы.Эмгегин элге жеткирээр кез келди. «Кыргыз туусу» 18.02.1992.
3. Осмонов О. Кыргызстан тарыхы. Б. 2003
4. Депутаттардын Нарын шаардык кенешинин XXV чакырыштагы VI сессиясынын № 5 токтому. 09.07.2009.